

ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

GENERAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF MODERN SENIOR PUPILS

У статті здійснено конкретизацію особливостей професійного самовизначення сучасних старшокласників. Установлено, що успішне вирішення завдань підготовки старшокласників до усвідомленого професійного самовизначення забезпечується підсистемою навчально-виховного процесу, що включає мету й завдання, науково обґрунтований зміст на кожному етапі навчання учнів, комплекс форм, методів і засобів профорієнтаційної роботи, наявність механізмів оцінювання та зворотного зв'язку щодо ефективності профорієнтаційної діяльності. З'ясовано, що професійне самовизначення є особливою формою активності особистості, яка є суб'єктом власної життєдіяльності. Така активність передбачає вироблення особистісної позиції щодо цінностей і смислів, які ініціюються конкретною професією. Резюмовано, що професійне самовизначення старшокласника є невід'ємним складником особистісного самовизначення як особливої форми активності людини – процесу свідомого професійного вибору, в основі якого лежить усвідомлення себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності, що перебуває в процесі пошуку соціально бажаних образів та ідеалів для наслідування. Узагальнено, що система професійної орієнтації школярів, яка покликана сприяти свідомому професійному вибору з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик, має вирішальне значення як для самої людини, так і для суспільства загалом. Спрогнозовано, що ефективність профорієнтаційної роботи суттєво залежить від постановки її в школі, адже вона має бути невід'ємним компонентом програми навчання, реалістично пов'язаним із професійними знаннями, професійними вимогами та динамічним процесом їх оновлення. Основними факторами, що впливають на вибір старшокласниками професії, визначено соціальні настанови; домагання; суспільне визнання; ставлення до вибору професії референтних осіб; особисті життєві плани; здібності; інформованість про різні види професійних сфер діяльності; схильності. Поряд із зовнішніми чинниками варто зазначити вплив вікових особливостей старшокласника, а саме його нестійкої самооцінки та ціннісної сфери.

Ключові слова: професійне самовизначення, старшокласники, чинники, школярі, готовність до вибору професії.

The peculiarities of professional self-determination of modern senior pupils are detailed. It is established that the successful achievement of the objective of preparation of senior pupils for conscious professional self-determination is provided through consideration of this work as a component of subsystem of educational process including the purpose and tasks, scientifically substantiated maintenance at each stage of training of pupils, a set of forms, methods and means of career guidance, the mechanisms for evaluation and providing feedback on the effectiveness of career guidance. It is found that professional self-determination is a special form of activity of a person who acts as a subject of his own life. This activity involves the development of a personal position on the values and meanings initiated by a particular profession. It is summarized that the professional self-determination of senior pupils is an integral part of personal self-determination as a special form of human activity – a process of conscious professional choice, which is based on self-awareness as a subject of specific professional activity which is in the process of finding socially desirable images and ideals to follow. It is generalized that the system of professional orientation of schoolchildren, which is designed to promote conscious professional choice taking into account individual psychological characteristics, is crucial both for the person and for society as a whole. It is predicted that the effectiveness of career guidance significantly depends on its realization at school, because it should be an integral part of the curriculum, realistically related to professional knowledge, professional requirements and their dynamics. The main factors influencing the choice of profession by senior pupils are the following: social guidelines; requirements; public recognition; attitude to the choice of profession of reference persons; personal life plans; abilities; awareness of different types of professional activities; inclinations. Along with external factors, the influence of age characteristics of senior pupils, namely unstable self-esteem and values, should be noted.

Key words: professional self-determination, senior pupils, factors, schoolchildren, readiness to choose a profession.

УДК 159.92:37.047
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.24>

Мартиненко О.О.
аспірант кафедри психології
Київський національний торговельно-економічний університет

Постановка проблеми. Зі зміною суспільно-економічних умов відбувається зміна ідеалів, переоцінка цінностей, зміна ціннісних орієнтацій усього населення країни. Ці зміни стають дедалі виразнішими в молодих людей, зокрема в старшокласників. Сучасна соціально-економічна ситуація актуалізує проблему вибору професій старшокласниками загаль-

ноосвітніх шкіл. При цьому чіткої орієнтації на майбутню професійну діяльність і її перспективну затребуваність на ринку праці в старшокласників часто не спостерігається.

Самовизначення особистості в розрізі вибору професії розглядається вченими в різних контекстах – як самовизначення соціально-життєве, професійне, цивільне, полі-

тичне, моральне тощо. Проте в усіх контекстах термін розуміється авторами як процес і результат вибору особистістю власної позиції, цілей і засобів самоздійснення в конкретних обставинах життя; основний механізм набуття й прояву кожною людиною внутрішньої свободи. Пошук сенсу життя, самовираження, самоствердження, самореалізація стають провідними потребами старшокласників, тому їхня навчальна діяльність спрямована в майбутнє – вироблення життєвих планів, пошук засобів їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що сучасні дослідники активно вивчають проблему професійного самовизначення сучасних старшокласників. Так, О. Браславська вказує на необхідність активізації професійного самовизначення учнів у закладах загальної середньої освіти [1]. Натомість А. Василик [2] визначив передумови та проблеми професійного самовизначення й планування кар'єри молоддю в Україні [2], тоді як А. Горшеньова дослідила роль сім'ї в професійній орієнтації старшокласників [3]. В. Кириченко виокремив психологічні основи професійної адаптації та вибору професії [4]. Своєю чергою, О. Литвиненко структурував соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді [5]. Вітчизняні вчені Н. Ляховченко й В. Петрук здійснили аналіз факторів, що впливають на вибір майбутньої професії старшокласниками [6]. Разом із тим нині вивчено взаємозв'язок розвитку професійного самовизначення та самоактуалізації особистості [7], конкретизовано закономірності професійного самовизначення особистості [8], окреслено особливості впливу соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників [9; 10], обґрунтовано педагогічні умови підготовки старшокласників до вибору професії в умовах профільного навчання [11] і психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників [12]. Цінними є напрацювання І. Чечко, котрий указує на необхідність активізації професійної роботи в закладах загальної середньої освіти для забезпечення ефективності професійного самовизначення старшокласників у контексті [13].

Постановка завдання. Однак нині в контексті соціально-економічних змін у нашій країні трансформуються вектори професійного самовизначення школярів. Тому метою статті визначено конкретизацію особливостей професійного самовизначення сучасних старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішне вирішення завдань підготовки старшокласників до усвідомленого професійного самовизначення забезпечується

однією з підсистем навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах. Процес професійного самовизначення в період навчання в школі детермінує вибір старшокласником своєї майбутньої професії. Це вимагає спеціальної організації професійної діяльності, яка включає отримання знань про себе (образ «Я»), про різноманіття професій. Ці компоненти є складниками успішного професійного самовизначення під час вибору професії.

Ще одним складником професійного самовизначення, на думку А. Василика [2], є особистісна мотивація. Мотиви можуть мати внутрішній або зовнішній характер. Внутрішні мотиви не мають зовнішнього прояву й пов'язані з почуттями задоволення, досягнень. Зовнішні мотиви мають зовнішні прояви, наприклад, зарплата, призи, перемога/програв, тиск керівників тощо, тобто пов'язуються з результатами.

Віддзеркалення цієї думки знаходимо в напрацюваннях О. Середи, котра визначає психологічні складники вибору професії старшокласником, що включає в себе три основні компоненти: мотиваційний (зовнішня мотивація і внутрішня професійна мотивація), когнітивний (знання про власні індивідуальні властивості, знання про вимоги до професії) та поведінковий (загальнонавчальні та спеціальні вміння й навички, уміння ставити професійну мету й досягати її) [9, с. 277].

Примітно, що поняття професійного самовизначення характеризує двобічність вибору професії: з одного боку, це той, хто вибирає (суб'єкт вибору), а з іншого – те, що він вибирає (об'єкт вибору). І суб'єкт, й об'єкт – це величезний набір характеристик, який має взаємовплив, тому виявляються неоднозначність, складність і багатогранність вивчення соціально-психологічного впливу на професійний вибір старшокласників. О. Середя вважає, що вибір професії – це не тільки вибір тієї чи іншої професійної діяльності, а й вибір власного життєвого шляху, пошук визначеного місця в суспільному виробничому процесі, кінцеве включення себе в життя соціального цілого, що залежить від соціально-психологічних чинників [9, с. 271].

Слушною вважаємо позицію Н. Ляховченко [6], котрий пропонує перелік факторів, що впливають на вибір професії, а саме: соціальні настанови щодо майбутньої професії; домагання та суспільне визнання; ставлення до вибору родини або інших референтних дорослих; ставлення однолітків; позиція вчителя; особисті професійні й життєві плани; здібності та їх прояви; інформованість про різні види професійних сфер діяльності; схильності. Поряд із зовнішніми чинниками впливу автори виокремили вплив вікових особливостей стар-

шокласника, а саме: його нестійкої самооцінки, ціннісної сфери [6, с. 127]. Тобто існують різні характеристики старшокласників, які мають вплив на вибір майбутньої професії. На вибір професії впливає багато факторів: батьки і родичі, художня література, Інтернет, телебачення, газети й журнали, навчальні предмети, учителі та багато ін.

Разом із тим дослідники стверджують, що головним внутрішнім ресурсом вибору є інтерес. Нерідко він займає визначальну позицію особистості у виборі певної професійної діяльності. Причина цього явища полягає в природі самого інтересу, у якій виражаються психічні процеси. Відомо, що під впливом інтересу активізується весь психологічний світ людини: у процесі мислення глибше пізнається предмет, у пам'яті надовго зберігається те, що пов'язано з об'єктом інтересу, увага стає стійкішою, емоції – глибшими. Інтерес пов'язаний найтіснішим чином з іншими властивостями, що характеризують особистість, з її схильностями і здібностями. Наявність інтересу до певної діяльності породжує схильності і стимулює розвиток здібностей, що зумовлюють, в кінцевому підсумку, успішну роботу в цьому виді діяльності [1; 3; 5].

Продовжуючи цю думку, І. Чечко вважає, якщо конкретне професійне самовизначення ще не сформоване, то особистість керується соціально схвалюваним варіантом вибору професії, відкладаючи на майбутнє його конкретизацію. Окрім того, на думку автора, соціально схвалюване професійне самовизначення обмежує учня у виборі професії. Автор підкреслює, що вибір професії, здійснений тільки під впливом зовнішніх чинників, є неправильним, навіть деструктивним для особи [13, с. 150].

Дійсно, коли учень обирає майбутню діяльність керуючись лише поверховим уявленням про професію, під впливом ЗМІ, соціально схвалюваних прагнень або престижності, то за таких умов соціальні настанови стають провідним чинником у виборі професійної діяльності. У такому разі особа втрачає можливість розвинути свої задатки, здібності, таланти тощо. Отже, у процесі професійного самовизначення людина задовольняє не лише власні потреби (наприклад, забезпечення коштами для існування, отримання соціального визнання, самоактуалізації), а й потреби та вимоги суспільства.

У сценарних теоріях, теорії батьківських настанов, рольовій теорії спростовується ідея про головне значення соціального впливу під час вибору професії. Представники цього підходу стверджують, що на процес формування професійних уподобань впливає насамперед сім'я, де формуються базові цінності, настанови, інтереси, потреби учня [3, с. 39].

Отже, сценарні теорії звертають увагу на те, що молода людина обирає професію не під впливом престижного образу професії в громадській думці, а під впливом бажання реалізувати сімейно-родові сценарії через трудову діяльність.

Інше бачення викладених вище позицій простежується в представників діяльнісного, суб'єктного підходу, теорії професійної типології, концепції індивідуальності, теорії «професійного розвитку» тощо. У цих підходах, концепціях підкреслюється, що в професійному самовизначенні особа реалізовує насамперед особистісні характеристики [5, с. 59]. Частина авторів вважає, що професійне самовизначення відбувається переважно залежно від індивідуальних особливостей учня [4].

Відзначимо, що залежно від професійного образу-типажу того чи іншого фахівця багато в чому визначається характер впливу на професійний вибір старшокласника. Одним із важливих завдань є вивчення особливостей соціально-психологічного впливу соціальної перцепції на професійну поведінку старшокласників.

Спираючись на викладені вище теорії й парадигми щодо особливостей впливу образу професії на професійне самовизначення старшокласників, можемо зробити висновок про роль професійних настанов, уявлень щодо майбутньої професійної діяльності. Ідею про домінування в професійному самовизначенні особистісних характеристик підтримує В. Кириченко [4]. Автор стверджує, що професію можна обирати залежно від багатьох обставин, але одним із основних впливів є індивідуально-особистісні характеристики людини, яка її обирає. Також дослідник звертає увагу на те, що залежно від специфіки обраної професії відбувається психокорекційний вплив на риси й особливості поведінки молоді [4, с. 112]. У презентованих вище поглядах, теоріях і концепціях простежується спільна парадигма: професійне самовизначення ґрунтується на уявленнях щодо майбутньої професії, професійних настанов, цінностях, інтересах, спрямованості особистості тощо.

Професійне самовизначення є особливою формою активності особистості, яка є суб'єктом власної життєдіяльності. Така активність передбачає вироблення особистісної позиції щодо цінностей і смислів, що ініціюються конкретною професією. Професійне самовизначення – складний структурно-динамічний процес, який є результатом набуття суб'єктом власної ідентичності й сформованості його психологічної готовності до професійного вибору.

Ведучи мову далі, відзначимо, що значний вплив на вибір старшокласниками майбут-

нього фаху чинить профорієнтаційна робота в загальноосвітніх школах. Так, І. Чечко вказує, що підготовка учнів до вибору професії в обов'язковому порядку має здійснюватися в загальноосвітньому закладі в старшому шкільному віці. Оскільки саме в цьому віці формується інтелектуальна й морально-світоглядна зрілість, системою соціальних установок з найбільш вираженими новоутвореннями є особистісне й професійне самовизначення. Автор виділяє форми та методи профорієнтаційної роботи, які доцільно використовувати під час формування професійної спрямованості особистості старшокласників у системі навчально-методичної діяльності школи [13]. Автор дослідження використовує традиційні методи та форми професійної орієнтації – бесіду, лекцію, семінар, дискусію, профорієнтаційні ігри, карткові профконсультаційні методики, що адаптовані до сучасних умов і враховують модернізацію освіти.

Уважаємо за доцільне навести перелік цілей профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти з метою професійного самовизначення старшокласників, до яких зараховуємо педагогічні (дати учням можливості для вивчення наявних суб'єктивних та об'єктивних факторів і мотивів професійного вибору в рамках їхньої системи цінностей; допомогти учням у формуванні внутрішньої готовності до усвідомленого й самостійного професійного вибору; допомогти учням у побудові особистих професійних планів і можливості їх практичної реалізації) та адаптаційні (допомога учням в оволодінні навичками адекватного реагування на проблеми, що виникають, у конкретних ситуаціях навчальної, професійної, комунікативної діяльності; допомога учням у розвитку самоорганізації, пізнанні себе в колективі, активізація соціального саморозвитку).

Висновки з проведеного дослідження.

Загальні тенденції демократизації та гуманізації системи загальної середньої освіти зумовлюють необхідність модернізації наявних і пошуку нових, таких, що ґрунтуються на засадах особистісно орієнтованої моделі розвивального виховання, підходів до педагогічного забезпечення процесу усвідомленого вибору молодою людиною майбутньої професії. Аналіз психолого-педагогічних досліджень дає змогу констатувати потребу розв'язання проблеми професійного самовизначення старшокласників саме в контексті проблеми їхнього особистісного самовизначення.

Професійне самовизначення старшокласника є невід'ємним складником особистісного самовизначення як особливої форми активності людини – процесу свідомого професій-

ного вибору, в основі якого лежить усвідомлення себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності, що перебуває в процесі пошуку соціально бажаних образів та ідеалів для наслідування. Вибір професії є результатом певних проміжних рішень професійного самовизначення й ознакою впливу або зовнішніх чинників (соціальне оточення, соціальне схвалення, престижність тощо), або внутрішніх детермінант (схильність, здатність, тип особистості, риси, інтереси тощо).

Основні фактори, які впливають на вибір професії: соціальні настанови; домагання; суспільне визнання; ставлення до вибору професії референтних осіб; особисті життєві плани; здібності; інформованість про різні види професійних сфер діяльності; схильності. Поряд із зовнішніми чинниками варто зазначити вплив вікових особливостей старшокласника, а саме його нестійкої самооцінки та ціннісної сфери.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в обґрунтуванні психолого-педагогічних умов забезпечення професійного самовизначення старшокласників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Браславська О. Активізація професійного самовизначення учнів у закладах загальної середньої освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 1. С. 37–45.
2. Василик А.В., Вандоляк О.В. Передумови та проблеми професійного самовизначення і планування кар'єри молоддю в Україні. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 344–354.
3. Горшеньова А.М. Роль сім'ї у професійній орієнтації старшокласників. *Постметодика*. 2015. № 1. С. 38–40.
4. Кириченко В.В. Психологічні основи професійної адаптації та вибору професії. Житомир, 2015. 109 с.
5. Литвиненко О.Д. Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді. Северодонецьк, 2018. 330 с.
6. Ляховченко Н.В., Петрук В.А. Аналіз факторів, що впливають на вибір майбутньої професії старшокласниками. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 4. С. 125–128.
7. Ляшенко Р.О. Взаємозв'язок розвитку професійного самовизначення та самоактуалізації особистості. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. 2017. Вип. 12. С. 83–88.
8. Морін О.Л. Закономірності професійного самовизначення особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21 (2). С. 78–89.
9. Серєда О.Ю. Особливості впливу соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. № 11. С. 268–282.

10. Сидоренко В.К. Професійне самовизначення як основа створення умов для забезпечення якості життя молодю людиною. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія»*. Київ, 2013. Вип. 192 (2). С. 148–159.

11. Турчина Л.О. Педагогічні умови підготовки старшокласників до вибору професії в умовах профільного навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2011. 20 с.

12. Федоренко Л.П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»*. Київ, 2018. Вип. 7. С. 143–149.

13. Чечко І.І. Професійне самовизначення старшокласників в контексті профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 146–152.